

УДК 323.2 + 316.6

Джерела політичного насилля: політико-психологічний аналіз

О.Б. БАЛАЦЬКА

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Старобільськ,
E-mail: balatskaya@ukr.net**Авторське резюме**

У даній статті мова йде про витoki насилля, у тому числі політичного. Показано взаємозв'язок між поняттями насилля, агресії та деструктивності. Наведено різні визначення зазначених понять. Детально аналізуються різні підходи до розуміння джерел насилля та агресії. Зокрема, представлені психоаналітичні теорії, інстинктивізм, біхевіоризм, фрустраційні теорії агресії, концепція відносної депривації, концепції агресії як вивченої реакції.

Серед психоаналітичних теорій особливу увагу приділено вченням З. Фрейда, В. Райха, Е. Фромма. Також у статті згадані погляди С. Шпільрейна, В. Штекеля, П. Федерна, Е. Вейсса щодо природи деструктивного. Розкрито сутність таких понять як інстинкт смерті, Танатос, мортідо та деструдо. Спираючись на вчення Е. Фромма, підкреслено різницю між двома базовими типами агресії – доброякісною, біологічно адаптивною агресією та злоякісною деструктивністю, витoki якої коріняться у структурі характеру. Наведені основні різновиди агресії, серед яких – псевдоагресія, оборонна, конформістська та інструментальна агресія (доброякісна агресія); садизм, некрофілія (злоякісна агресія) тощо.

Розглянуто також такі підходи до визначення сутності та джерел агресії та насилля як інстинктивізм (К. Лоренц) та біхевіоризм (Дж. Б. Уотсон, Б. Ф. Скіннер та ін.). Значну увагу приділено фрустраційним теоріям агресії (Дж. Доллард, Н. Е. Міллер, Л. Берковіц та ін.), згідно з якими причини агресії та насилля криються в особливому психічному стані – фрустрації. Підкреслено особливе значення теорії Т. Р. Гарра, в якій джерела агресії та політичного насилля визначаються через поняття відносної депривації. Ще один розглянутий у статті підхід – концепції агресії як вивченої реакції (А. Бандура, Г. Левін, Б. Флейшман та ін.). Прибічники цього підходу вважають, що агресивна поведінка формується у процесі соціального навчання.

Ключові слова: політичне насилля, агресія, деструктивність, інстинкт смерті, мортідо, деструдо, фрустрація, відносна депривація.

Sources of political violence, political and psychological analysis

O.B. BALATSKA

Luhansk Taras Shevchenko national university, Starobilsk, Ukraine, E-mail: balatskaya@ukr.net

Abstract

This article is about the origins of violence, including political one. The correlation between the concepts of violence, aggression and destructiveness is described in the article. Different definitions of the mentioned concepts are given. In the article, the sources of violence and aggression are analyzed in details. In particular, psychoanalytic theories are represented, such as: instinktyvizm, behaviorism, frustration aggression theories, the concept of relative deprivation, the concept of aggression as a learned reaction.

Among the psychoanalytic theories, a special attention is given to the learnings of S. Freud, W. Reich, E. Fromm. Also, there are the views about the destructive nature of S. Spielrein, W. Stekel, P. Federn, E. Weiss in the article. The essence of such concepts as death instinct, Thanatos, mortido and destrudo is revealed. Based on the learnings of E. Fromm, the difference between the two basic types of aggression – innocent, biologically adaptive aggression and malignant destructiveness, whose origins come from the structure of nature, is emphasized. The basic types of aggression, including – pseudo-aggression, defense, conformist and instrumental aggression (innocent aggression); sadism, necrophilia (malignant aggression) and others are mentioned.

We also consider the following approaches to determining the nature and sources of aggression and violence such as instinktyvizm (K. Lorenz) and behaviorism (J. B. Watson and B. F. Skinner et al.). Special attention is paid to theories of frustration aggression (J. Dollard, N. E. Miller, L. Berkowitz et al.), according to which the causes of aggression and violence are hidden in a particular mental state – frustration. The particular importance of the theory of T. R. Gurr, in which the source of aggression and political violence are defined through the concept of relative deprivation, is underlined. Another approach is described in the article - the concept of aggression as a learned reaction (A. Bandura, G. Levin, B. Fleischmann et al.). Supporters of this approach believe that aggressive behavior is formed in the process of social training.

Keywords: political violence, aggression, destructiveness, death instinct, mortido, destrudo, frustration, relative deprivation.

Постановка проблеми. Насилля є найдавніших часів. Зі зміною історичних епох невід'ємною складовою політики. Силловий ресурс був одним із основних ресурсів влади з формами та засоби політичного насилля еволюціонують. На зміну прямому насиллю приходять

© О.Б. Балацька, 2015

те, що не завдає безпосередньої фізичної шкоди, а саме – структурне, культурне, психологічне насилля тощо. Таке насилля є набагато складнішим, часто має латентний, неочевидний характер. Отже, йому важче протистояти. Разом з цим збільшуються масштаби насилля та глибина його впливу на суспільство та окрему особистість.

Зазначені процеси актуалізують вивчення природи, факторів та засад політичного насилля, що складають його фундамент та уможливають прояви деструктивної поведінки. Для глибокого розуміння сутності політичного насилля необхідно досліджувати його джерела. Адже тільки знання причин та чинників деструктивності дозволяє визначити внутрішню природу даного феномена.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання витоків і джерел насилля як прояву деструктивності досліджувалося цілою низкою видатних учених минулого та сучасності. Дана стаття присвячена аналізу ключових теорій та підходів до визначення засад політичного насилля. Серед них – психоаналітичні теорії З. Фрейда («По той бік принципу насолоди» (1920), «Я й Воно» (1923), «Економічна проблема мазохізму» (1924), «Чому війна?» (1932), «Аналіз тимчасовий і вічний» (1937)), С. Шпільрейна («Деструкція як причина становлення» (1912)), В. Райха («Психологія мас і фашизм» (1933), «Аналіз характеру» (1933)), Е. Фромма («Анатомія людської деструктивності» (1973)), В. Штекеля («Мова сновидінь» (1911)), П. Федерна («Психологія революції: суспільство без батька» (1919), «Нарцисизм у структурі Его» (1927), «Reality of the death instinct, especially in melancholia» (1932)), Е. Вейсса («Принципи психоаналізу» (1950), «Структура і динаміка людського розуму» (1960)) та ін. Усі вони намагалися виокремити певне першоджерело, вкорінене у глибинних шарах психіки, що лежить в основі деструктивної поведінки людини.

К. Лоренц («Агресія (так зване «зло»)» (1963) вбачав причину насилля у вродженому інстинкті агресії. Біхевіористи Дж. Б. Уотсон («Світ, як його бачить біхевіорист» (1913), «Біхевіоризм» (1925), А. Басс («The psychology of aggression» (1961), «The Aggression Questionnaire» (2000), Б. Ф. Скіннер («По той бік свободи і гідності» (1971), «Про біхевіоризм» (1974) та ін. розуміли насилля та агресію як форму поведінки, що виникає як результат дії певних стимулів. Дж. Доллард («Фрустрація та агресія» (1939), Н. Е. Міллер («Фрустрація та агресія» (1939), С. Фешбах («The function of aggression and the regulation of aggressive drive» (1964)), Л. Берковіц («Агресія: причини, наслідки та контроль» (1962) розглядали насилля та агресію як результат фрустрації. Т. Р. Гарр («Чому люди бунтують» (1970) вбачав причину насилля у відносній депривації. Близькою до біхевіоризму була позиція таких учених, як А. Бандура

(«Агресивність підлітків» (1959), «Агресія: аналіз соціального навчання» (1973)), Г. Левін («Identification with parents as a determinant of doll play aggression» (1956), «The influence of the mother's presence on children's doll play aggression» (1957), «Childhood socialization» (1968), Б. Флейшман («Childhood socialization» (1968) та ін., які вважали агресію вивченою реакцією.

Мета дослідження: розкриття джерел політичного насилля на основі аналізу підходів до визначення засад насилля, агресії та деструктивності.

Виклад основного матеріалу. Поняття насилля тісно пов'язане з поняттям агресії. У психології під агресією розуміється тип деструктивної поведінки тварин та людей, спрямований на спричинення психічної чи психологічної шкоди [1-2]. Насилля різними авторами визначається по-різному. Найчастіше під ним розуміють навмисне застосування сили, дійсне або у вигляді погроз; фізичне або психічне протистояння; примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта [11, с. 5; 7, с. 187; 8, с. 18]. Насилля можна трактувати як результат агресивної поведінки. Агресія лежить в основі насилля. Ці два поняття поєднує категорія деструктивності, тобто негативного відношення людини до себе та об'єктів зовнішнього світу, інших людей та зумовленої цим поведінки, спрямованої на руйнування, спричинення шкоди. У сучасній соціологічній та психологічній літературі під деструктивністю розуміють «руйнування, що походить від людини і спрямоване назовні, на зовнішні об'єкти або всередину, на самого себе» [5].

Одна з перших фундаментальних спроб наукового дослідження засад деструктивної поведінки була здійснена в межах психоаналізу. Існує цілий ряд психоаналітичних концепцій, які своєрідно визначають джерела деструктивності. Але їх поєднує те, що всі вони вбачають виток агресії та насилля у певній первинній силі, прагненні до руйнування. Засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд (1856-1939) у роботі «По той бік принципу насолоди» (1920) піднімає питання про існування прагнення до смерті, що керує людською поведінкою разом із сексуальним потягом (інстинктом життя). Поняття інстинкту смерті З. Фрейд запозичив у російського та радянського психоаналітика Сабіни Шпільрейн (1885-1942), яка у своїй роботі «Деструкція як причина становлення» (1912) першою заклала фундамент вивчення деструктивності та впровадила у психоаналіз поняття інстинкту смерті як потягу до руйнування, агресії, первинної деструктивної сили.

З. Фрейд визначає ці дві протилежні сили – інстинкт життя та інстинкт смерті – як первинні позиви (потяги). Сексуальний інстинкт він називає Еросом, який «прагне зіштовхнути та з'єднати частинки живої субстанції» [14, с. 80].

Ерос діє із самого початку життя. В його основі лежить енергія лібідо. Ерос є більш помітним і його простіше досліджувати. Інстинкт смерті виник унаслідок оживання неорганічної матерії, яка відтепер прагне повернутися у первинний, неживий стан.

Таким чином, перша дуалістична модель З. Фрейда, згідно з якою він виокремлював інстинкт самозбереження, спрямований на виживання індивіда, та сексуальний інстинкт, спрямований на збереження виду, була замінена на іншу дуалістичну теорію – первинних позовів смерті (руйнування) та первинних позовів життя (лібідозних позовів, Еросу). Останні включали в себе як сексуальний інстинкт, так і інстинкт самозбереження [14, с. 80, 121-122].

У роботі «Я й Воно» (1923) З. Фрейд зазначає, що два первинні інстинкти діють одночасно у кожній живій субстанції як її фундаментальні властивості, але у нерівних частках. Вони є нероздільними і поєднуються та постійно зміщуються один з одним. В їхній основі лежить єдина індіферентна енергія, здатна до зміщення у бік еротичного чи руйнівного імпульсів. Завдання Еросу – ускладнювати й зберігати життя. Завдання інстинкту смерті – призводити все живе до неживого стану. В результаті ускладнення життя, поєднання одноклітинних організмів у багатоклітинні інстинкт смерті окремої клітини нейтралізується і руйнівні схильності переносяться на зовнішній світ. Таким чином, інстинкт смерті виражається у вигляді спрямованого на зовнішній світ та інші істоти руйнівного первинного позиву [14, с. 122-123, 127].

Інстинкт смерті може мати як внутрішню спрямованість – на сам організм, так і зовнішню – на інші істоти. Розвиваючи це положення, З. Фрейд зазначає, що, якщо інстинкт смерті пов'язаний із сексуальністю, то він виражається у вигляді садизму (спрямованість на об'єкти зовнішнього світу) чи мазохізму (спрямованість на себе). Садизм розглядається З. Фрейдом як суміш сексуального й руйнівного інстинктів, що має екстравертний характер. Спрямований назовні у вигляді агресії, інстинкт смерті стає інстинктом деструктивності. Мазохізм – суміш тих самих позовів інтровертної спрямованості. Він є первинним по відношенню до садизму. При цьому чим більше людина обмежує свою зовнішню агресію, тим більше агресії вона спрямовує на власне «Я» [15, с. 251; 14, с. 140].

Слід зазначити, що поняттям інстинкту смерті З. Фрейд об'єднував багато явищ, такі як агресивність, садизм, мазохізм, панування, прагнення до влади. Однак, як пише Е. Фромм, З. Фрейд у деяких роботах розрізняв окремі форми деструктивності, наприклад, незалежну від сексуальності оборонну агресію, сексуальний садизм та «сліпу лють руйнування», що також має несексуальну природу. У статті «Економічна проблема мазохізму» (1924) З. Фрейд називає руйнівний інстинкт прагненням до панування,

волею до влади. У роботі «Аналіз тимчасовий і вічний» (1937) він підкреслює силу деструктивності, зазначаючи: «Але найсильніший з усіх перешкоджаючих факторів і до того ж зовсім не підвладний контролю... – це інстинкт смерті» [15, с. 382].

Таким чином, погляди З. Фрейда на джерела деструктивності зазнали значної еволюції, пройшовши такі етапи: розуміння агресії та деструктивності як специфічних проявів сексуального інстинкту; констатація наявності несексуальної агресії та деструктивності через розгляд деструктивних потягів як незалежних від лібідозних інстинктів (тобто як властивості інстинктів «Я» (інстинктів самозбереження), при одночасному існуванні також і сексуальної деструктивності); визнання двох протилежних первинних потягів – Ероса (інстинкту життя) та інстинкту смерті. Пізніше у психоаналітичній літературі інстинкт смерті отримав назву давньогрецького бога смерті Танатоса (за аналогією з Еросом – інстинктом життя). Термін «Танатос», на думку одних учених уперше був впроваджений австрійським психоаналітиком Вільгельмом Штекелем (1868 – 1940), на думку інших – П. Федерном [13; 15, с. 389]. Австрійський психоаналітик і психіатр, учень З. Фрейда Палуль Федерн (1871-1950) також є автором терміну мортідо [9, с. 104]. Мортідо (лат. *mortalis* – схильний до смерті, смертний) – це деструктивна психічна енергія, одна з двох фундаментальних сил, що виражається у прагненні до смерті. Деструктивна енергія мортідо й креативна енергія лібідо разом є рушійними засадами людської психіки. Разом із деструдо мортідо є складовою частиною Танатосу. Ідею деструдо (лат. *destructio* – руйнування) вперше висловив італо-американський психоаналітик Едуардо Вейсс (1889-1970). Якщо під мортідо розуміється прагнення до суїциду, то деструдо – це інстинкт агресії, тобто бажання завдати шкоди іншим. Таким чином, в основі агресії та насилля лежить деструктивний потяг – деструдо. Згідно з однією із гіпотез, деструдо активізується, якщо мортідо як прагнення до суїциду блокується інстинктом життя. Отже, деструктивна енергія, яка іманентно властива людині, знаходить вихід у руйнуванні об'єктів зовнішнього світу, у тому числі інших людей.

Ще один учень З. Фрейда, автор оригінальної психоаналітичної концепції оргона, австро-американський психоаналітик, психолог та психіатр Вільгельм Райх (1897-1957) надав своєрідне пояснення причин різкого зростання рівня насилля у суспільстві, розповсюдження садизму і тоталітарно-диктаторської ідеології. В роботі «Психологія мас і фашизм» (1933) він обґрунтовує ці явища через панування механічного світогляду, відрив від біологічної, тваринної сутності людини: «В основі своєї людина є твариною. Тварини відрізняються від людини відсутністю механістичності та садизму» [12, с.

322]. Машина здійснила механічний, механістичний, закріплюючий ригідність вплив на уявлення людини про себе, що отупляє її та уводять геть від усвідомлення своєї істинної тваринної природи. З цього приводу В. Райх зазначає: «Упродовж тисячоліть механічного розвитку механістичний світогляд поступово вкорінився у біологічну структуру людини і передавався від покоління до покоління» [12, с. 329]. Далі він пише: «Під гаслом «Геть тварину!» біологічна потворність досягає приголомшливих успіхів у боротьбі «надлюдини проти нижчої людини»..., а також у науковому, математичному і механічному здійсненні вбивств» [12, с. 331]. Тоді як пригнічена біологічна сутність людини проявляється у прагненні до свободи.

Причину деструктивного імпульсу В. Райх убачав у прагненні знищити джерело небезпеки. Тобто руйнування має біологічний сенс. У цьому випадку його мета – збереження життя, власного Я, а не знищення іншого чи отримання задоволення від насилля. У той же час учений розрізняв деструктивну, садистську, рухову й сексуальну агресивність. Він також визначив взаємозв'язок між деструктивністю і сексуальністю. Деструктивна енергія виникає у разі застою енергії сексуальної: «...Як генітальна енергія при порушеннях перетворюється на деструктивну, так і при задоволенні може відбутися зворотне перетворення деструктивної енергії на генітальну» [6].

Фундаментальний аналіз внутрішніх чинників агресії та насилля з психоаналітичних позицій здійснив німецько-американський психоаналітик, психолог, соціолог та філософ Еріх Фромм (1900-1980). Глибинному дослідженню деструктивної поведінки вчений присвятив роботу «Анатомія людської деструктивності» (1973). Теза, яку висловлює та доводить Е. Фромм, наступна: деструктивність – це не інстинктивне прагнення, а пристрасть, яка глибоко вкорінена у людській особистості та визначається характером.

Е. Фромм зазначає, що, якщо під агресією розуміти «всі ті дії, які спричиняють (або мають намір спричинити) шкоду іншій людині, тварині або неживому об'єкту», то виникають значні суперечності [15, с. 163]. Адже це визначення охоплює занадто різні прояви деструктивної поведінки. На цій підставі, спираючись на ретельний аналіз цілого спектра нейрофізіологічних, етологічних, палеонтологічних та антропологічних даних, Е. Фромм виокремлює доброякісну та злоякісну агресію. Ці два типи агресії зовсім різні за своїм сенсом та сутністю.

Доброякісна агресія є біологічно адаптивною, тоді як злоякісна деструктивність не пов'язана з виживанням індивіда чи вида: «...Біологічно адаптивна агресія – це реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда; вона закладена у філогенезі; вона властива як тваринам, так і людям; вона носить вибуховий харак-

тер і виникає спонтанно як реакція на загрозу; а наслідок її – усунення або самої загрози, або її причини. Біологічно неадаптивна, злоякісна агресія (тобто деструктивність і жорстокість) зовсім не є захистом від нападу чи загрози; вона не закладена у філогенезі; вона є специфікою тільки людини; вона завдає біологічну шкоду і соціальне руйнування» [15, с. 164]. Типовими проявами злоякісної агресії виступають убивства й катування. На відміну від біологічно адаптивної агресії в основі злоякісної деструктивності – не інстинкт, а «певний людський потенціал, що сягає корінням в умови самого існування людини» [15, с. 164]. Єдина мета подібних дій – отримання задоволення. При цьому шкода у такому випадку є обопільною, тобто спричиняється як жертві, так і агресору.

До різновидів доброякісної агресії Е. Фромм відносить різні форми псевдоагресії, під якою розуміються дії, що можуть спричинити шкоду, але яким не передували злі наміри. До таких форм належать, наприклад, ненавмисна та ігрова агресія, агресія як самоствердження. Іншим проявом доброякісної агресії виступає оборонна агресія, яка проявляється при загрозі вітальним інтересам індивіда, свободі, нарцисизму, як психологічний спротив усвідомленню витиснутих проблем. Варіантами доброякісної агресії є також конформістська та інструментальна агресія. У першому випадку агресивні дії є наказаними, індивід вимушений їх виконувати. Інструментальна агресія – це агресія, мета якої забезпечити себе або групу тим, що є необхідним чи бажаним. Найвідоміший приклад такої агресії – війна. На відміну від біологічно адаптивної агресії злоякісна агресія обумовлюється не інстинктами, а структурою характеру. Отже, такий тип агресії властивий тільки людині. У людини із садистськими схильностями прагнення до руйнування, завдання болю є домінуючим компонентом структури особистості, що спрямовує її поведінку. При цьому деструктивні потяги можуть мати величезну силу, адже такі пристрасті, як жорстокість, гнів, злість, жага руйнування викликають значно більше збудження ніж конструктивні почуття (любов, творчість та ін.) і не потребують ніяких зусиль.

Злоякісна агресія непотрібна для виживання. Е. Фромм зазначає, що «це одна із пристрастей, яка в окремих культурах або в окремих індивідів домінує, а в інших зовсім відсутня» [15, с. 190]. Так, на підставі аналізу численних антропологічних, історичних, культурологічних, палеонтологічних матеріалів, у залежності від ступеня та характеру деструктивності він виокремлює три типи суспільних систем: життєстверджуючі суспільства (система А); недеструктивні, але агресивні суспільства (система В); деструктивні суспільства (система С).

У деяких випадках деструктивність може бути і не пов'язана зі структурою характеру. Це так звана удавана або несправжня деструк-

тивність. Е. Фромм відносить до неї ритуальні вбивства, взагалі вбивства на релігійному ґрунті, спонтанну жорстокість, деструктивність помсти, екстатичну деструктивність. Справжня деструктивність, що коріниться у характері (деструктивний характер) – це садизм (мазохізм) та некрофілія, які можуть приймати як сексуальні, так і несексуальні форми.

Якщо З. Фрейд убачав сутність садизму й мазохізму у поєднанні Еросу та інстинкту смерті, Е. Фромм трактував садизм (садистський характер) як пристрасть або прагнення до абсолютної, необмеженої влади над живою істотою [15, с. 251]. На відміну від некрофільно-деструктивних особистостей садист «зацікавлений» у тому, щоб жертва була живою, принаймні певний час. Некрофілію Е. Фромм визначає «як жагучий потяг до всього мертвого, хворого, гнилого, смердючого, того, що розкладається; водночас це пристрасне бажання перетворити все живе на неживе, пристрасть до руйнування заради руйнування; а також надзвичайний інтерес до всього чисто механічного (небіологічного). Плюс до цього це пристрасть до насильницького розриву природних біологічних зв'язків» [15, с. 285]. Протилежністю некрофілії є біофілія, тобто любов до життя, до всього живого.

Справжні деструктивні характери (некрофільські і садистські) порівняно часто зустрічаються у політиці, особливо у тоталітарних, диктаторських, «терористичних» режимах. Найяскравішими прикладами політичних постатей такого типу, які аналізує Е. Фромм, є Йосип Сталін (несексуальний садизм) і Адольф Гітлер (некрофілія).

У згаданій роботі Е. Фромм також здійснює докладний теоретико-методологічний аналіз, виокремлюючи різні підходи до визначення сутності агресії та насилля. Крім психоаналізу, в якості таких підходів він визначає інстинктивізм та біхевіоризм. До інстинктивістів разом з іншими ученими Е. Фромм відносить З. Фрейда. Фрейдову теорію агресії він вважає «останнім щаблем в історії розвитку вчення про інстинкти», оскільки агресивність у ній трактується не як реакція на роздратування, а як інстинкт, тобто «певний постійно існуючий в організмі рухливий імпульс, який зумовлений самою конституцією людської істоти, самою природою людини» [15, с. 32].

Іншим відомим інстинктивістом є австрійський етолог Конрад Лоренц (1903-1989). Концепцію агресії К. Лоренца, як і концепцію З. Фрейда, Е. Фромм називає «гідралічною», проводячи аналогію з тиском води, щільно затиснутої у закритому водоймищі [15, с. 34]. Згідно з теорією К. Лоренца про вроджену людську деструктивність агресія не є реакцією на зовнішні подразники. Агресія – це результат внутрішньої напруги, що поступово зростає в індивіді і тому потребує розрядки. При цьому зовнішній подразник не є обов'язковим.

У людей, як і у тварин, внутрішньовидова агресія є вродженою і сприяє виживанню виду (на відміну від руйнівного інстинкту смерті у З. Фрейда), забезпечуючи селекцію найкращих особин і встановлюючи певну соціальну ієрархію. Однак, на відміну від агресії тварин, людська агресія може переростати «у гротескну й безглузду форму». Тоді вона становить загрозу виживанню виду. Це відбувається завдяки її «гідралічному» ефекту, коли надлишок накопиченої агресії, яка довго стримувалася, виривається назовні і приймає жорстокі та руйнівні форми.

К. Лоренц приходиться до висновку, близькому до фрейдової теорії, про те, що деформована людська агресія породжує жагу руйнування, яка супроводжує людину впродовж її життя. Однак, якщо у З. Фрейда, крім прагнення руйнування, існує рівноцінне йому прагнення до життя (Ерос), у К. Лоренца любов є результатом агресивного потягу. Подібним у цих двох теоріях є визнання великої шкоди від витіснення агресії для людини й людства взагалі. Це призводить до хвороб і сплесків надмірної жорстокості. Людині як виду властива агресивно-деструктивна енергія, що виникає постійно і яку людина не може довго контролювати [15, с. 36].

На відміну від інстинктивізму та психоаналізу предметом дослідження у біхевіоризмі виступають не мотиви та суб'єктивні стани психіки, тобто її внутрішній зміст, а людська поведінка, яку можна візуально спостерігати, фактори та способи впливу на неї. Класична біхевіористська модель «стимул – реакція», визначена засновником біхевіоризму американським психологом Джоном Бродесом Уотсоном (1878-1958), є основою для розробки та застосування механізмів впливу на поведінку. Так, згідно з радикальною необіхевіористською концепцією американського психолога Берреса Фредеріка Скіннера (1904-1990) поведінку визначають стимули та зовнішнє середовище. Вони можуть формуватися у результаті культурного процесу або створюватися спеціально для цілеспрямованого впливу на людину.

Агресія у біхевіоризмі трактується як форма поведінки, що виникає під впливом відповідних стимулів. При цьому внутрішні чинники агресії ігноруються або вважаються другорядними. Індивід стає агресивним, якщо агресивна поведінка сприяє досягненню ним бажаної мети, тобто є корисною. Згідно з визначенням біхевіориста Арнольда Басса, агресія – це «поведінка, що викликає роздратування і спричиняє шкоду іншим організмам» [15, с. 54]; «реакція, у результаті якої інший організм отримує больові стимули»; «це не властивість, а явище, що реалізоване у специфічній поведінці, в конкретній дії – погроза, або спричинення шкоди іншим» [2].

У рамках біхевіористського підходу були сформульовані фрустраційні теорії агресії, що

виникли у 1930-х рр. Представниками цього підходу є Дж. Доллард, Н. Е. Міллер, С. Фешбах, Л. Берковіц та ін. Згідно з теоріями фрустрації джерело насилля міститься у механізмі «фрустрація – агресія». Під фрустрацією розуміють блокування цілеспрямованої поведінки або заперечення бажання. Інші автори визначають фрустрацію як психічний стан, що виражається у характерних особливостях переживань та поведінки, які викликані об'єктивно непереборними (або тими, що розуміються як такі) перешкодами, що виникають на шляху до досягнення мети, або як стан краху й пригніченості, викликаний переживанням невдачі [10, с. 681; 16].

Отже, фрустрація виникає внаслідок існування значної перешкоди на шляху до досягнення індивідом бажаного і проявляється через стани тривоги, психологічної напруги, занепокоєння, відчаю, гніву. Насилля розглядається як природна реакція на фрустрацію. Як зазначає Т. Р. Гарр, «фрустровані люди мають вроджену схильність здійснювати насилля по відношенню до джерела фрустрації пропорційно її інтенсивності» [4, с. 74].

Одним із базових положень теорій фрустрації є теза про те, що причиною агресивної поведінки завжди є фрустрація, а фрустрація неодмінно викликає агресивну реакцію. Тобто агресія виступає в якості захисної реакції. Пізніше цей постулат було змінено. Агресія стала розумітися не як єдина, а як одна з можливих реакцій на фрустрацію разом з апатією, смиренністю, регресією та ін. (Н. Міллер, Л. Берковіц). Американський психолог Леонард Берковіц установив, що усвідомлення фрустрації викликає гнів. А агресивна реакція виникає лише тоді, коли її провокує певний зовнішній вплив, а саме – об'єкт, який фрустрований індивід вважає джерелом фрустрації. Особливо велика ймовірність виникнення агресії та насилля існує при гострих і тривалих фрустраціях. Крім того, агресія не завжди проявляється відкрито і може бути загальмована, заміщена або пригнічена. З механізмом «фрустрація – агресія» тісно пов'язані агресивні реакції на погрозу. Агресія може бути результатом переляку, хоча першою реакцією у таких випадках, як правило, виступає страх [4, с. 68-75; 3].

Близьку до фрустраційної теорії позицію займає американський політолог Тед Роберт Гарр, який у роботі «Чому люди бунтують» (1970) убаचा причину політичного насилля у відносній депривації. Відносна депривація представляє собою розбіжність між ціннісними експектаціями і ціннісними можливостями, що сприймаються людьми, тобто розбіжність між тими благами і життєвими умовами, якими, як їм здається, вони повинні володіти, з одного боку, і тими благами й умовами, які, на їхню думку, вони мають, з іншого боку [4, с. 75, 405]. Мотиваційним наслідком цієї розбіжності виступає

схильність до агресивних дій (гнів або незадоволеність).

Детермінантами колективного політичного насилля, які визначають його потенціал, є інтенсивність і масштаб відносної депривації. Інтенсивність може коливатися від поміркованої незадоволеності до люти. А масштаб визначається часткою інтенсивно незадоволених членів даного колективу. Потенціал політичного насилля (або політизована незадоволеність), за визначенням Т. Р. Гарра, – це сфокусована схильність до використання насилля (або погрози насилля) проти політичних акторів, які вважаються відповідальними за помилки у певній діяльності або за бездіяльність, що призвело до виникнення депривуючих умов. Політичні наслідки незадоволеності має тоді, коли суб'єкти переконані у тому, що насилля виправдане у нормативному сенсі і потенційно корисне для покращення або відстоювання їхніх ціннісних позицій. Таким чином, потенціал політичного насилля є результатом загальної незадоволеності й низки другорядних змінних, які мають когнітивний характер, а саме – інтенсивність і масштаб нормативних і утилітарних виправдань політичного насилля. Ще однією змінною, яку аналізує Т. Р. Гарр разом із потенціалом політичного насилля, є його величина. Вона визначається часткою колективності, яка бере участь у насиллі, його деструктивністю і тривалістю. На величину насилля також впливають інтенсивність і масштаб політизованої незадоволеності, а також можливість і співвідношення контролю та інституційної підтримки з боку як правлячої еліти, так і контреліти [4, с. 405, 407].

Окрім вищезазначених підходів до визначення засад і джерел насилля, слід назвати також концепції агресивності як свідченої реакції (А. Бандура, Г. Левін, Б. Флейшман та ін.), що також споріднені з біхевіоризмом. Агресія у даному випадку розглядається як модель поведінки, що формується у процесі навчання. В основі такого підходу лежить біхевіористське уявлення про поведінку за моделлю «стимул – реакція». З точки зору цієї концепції дитина навчається агресивності від дорослих шляхом наслідування відповідних моделей поведінки. При цьому, якщо агресивна реакція часто знаходить позитивне підкріплення, то формується агресивна поведінка.

І навпаки, негативна реакція на агресію, така як покарання, стримує її розвиток. Окрім родини, джерелами наслідування агресивності виступають також інститути соціалізації, засоби масової інформації, соціокультурне середовище тощо. Індивід веде себе агресивно, якщо він вважає, що наслідки його агресії матимуть позитивний результат. Разом із цим, умовами агресивної реакції виступають фрустрація, афект, стрес, а також наявність об'єкта, на який можна спрямувати агресію і зняти напругу. Агресію можна коригувати, знижувати, ціле-

спрямовано впливаючи на поведінку індивіда.

Висновки. Аналіз психологічних чинників та джерел політичного насилля дозволяє виокремити декілька підходів.

Перший підхід, пов'язаний із психоаналізом, убаває виток насилля в ірраціональному деструктивному прагненні або інстинкті. З цієї точки зору агресивність є вродженою і притаманною кожному індивідові. Інстинктивісти також розуміють агресію як вроджений інстинкт, необхідний для виживання виду. У біхевіоризмі агресія та насилля трактуються як реакція на

зовнішні стимули, виклики соціального оточення.

Приблизники теорії фрустраційної агресивності розуміють агресію як реакцію на особливий внутрішній стан – фрустрацію, викликану неможливістю задовольнити потреби та бажання. А з точки зору теорії депривації джерела політичного насилля містяться у розбіжності між бажаними й дійсними благами й умовами життя. Окреме місце займає уявлення про агресію як вивчену реакцію, що сформувалося в межах теорії соціального наування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Агрессия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychologies.ru/glossary/dict/88/> – Название с экрана.
2. Агрессивное поведение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессивное_поведение – Название с экрана.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль [Электронный ресурс] / Леонард Берковиц. – Режим доступа: http://www.psychologos.ru/articles/view/leonard_berkovic._agressiya_dvoe_zn_prichinyzpt_posledstviya_i_kontrol – Название с экрана.
4. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют [Текст] / Тед Роберт Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.
5. Деструктивность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sociology_encyclopedia.academic.ru/288/ДЕСТРУКТИВНОСТЬ – Название с экрана.
6. Деструктивность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/destruktivnost> – Название с экрана.
7. Кравченко В. Ю. Концептуальные подходы к пониманию политического насилия [Текст] / В. Ю. Кравченко // Науч. ведомости Белгородского гос. ун-та. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – № 22 (165). – Вып. 28. – С. 187-193.
8. Левченко Л. О. Політичне насилля як різновид тиску у владних структурах [Електронний ресурс] / Л. О. Левченко // Наук. праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. Сер.: Політологія. – 2008. – Т. 79, вип. 66. – С. 18-21. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdupol_2008_79_66_5.pdf – Назва з екрана.
9. Литвинов А. Пауль Федерн (К 125-летию со дня рождения) [Электронный ресурс] / А. Литвинов // Сумма психоанализа. – Т. XIX. – С. 103-105. – Режим доступа: http://qame.ru/book/psychoanalisis/amount_psy_19/_Сумма%20психоанализа.%20Антология.%20Том%2019.pdf – Название с экрана.
10. Майерс Д. Дж. Социальная психология [Текст] / Дэвид Дж. Майерс; пер. с англ. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 688 с.
11. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад ВОЗ о ситуации в мире [Текст] / под ред. Э. Г. Круга и др.; пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 376 с.
12. Райх В. Психология масс и фашизм [Текст] / Вильгельм Райх. – СПб. – М.: «Университетская книга», АСТ, 1997. – 380 с.
13. Фрейд З. Мы и смерть [Электронный ресурс] / Зигмунд Фрейд. – Режим доступа: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/397.pdf> – Название с экрана.
14. Фрейд З. По ту сторону принципа наследия. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой [Текст] / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. – Х.: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО «Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2012. – 480 с.
15. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Эрих Фромм; авт. вступ. ст. П. С. Гуревич. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
16. Фрустрация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1075> – Название с экрана.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2015

REFERENCES:

1. Agressiya (Aggression). Regime to access : <http://www.psychologies.ru/glossary/dict/88/>
2. Agressivnoe povedenie (Aggressive behavior). Regime to access : https://ru.wikipedia.org/wiki/Агрессивное_поведение
3. Berkowitz L. Agressiya: prichiny, posledstviya i control (Aggression: reasons, consequences and control). Regime to access : http://www.psychologos.ru/articles/view/leonard_berkovic._agressiya_dvoe_zn_prichinyzpt_posledstviya_i_kontrol
4. Gurr T. R. Pochemu lyudi buntuyut (Why men rebel). St. Petersburg, 2005. 461 p.
5. Destruktivnost (Destructiveness). Regime to access : http://sociology_encyclopedia.academic.ru/288/ДЕСТРУКТИВНОСТЬ
6. Destruktivnost (Destructiveness). Regime to access : <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/destruktivnost>

7. *Kravchenko V. Yu.* Kontseptualnie podhody k ponimaniyu politicheskogo nasiliya (Conceptual approaches to the understanding of political violence). *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya : Istorija. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, 2013, no. 22 (165), vol. 28, pp. 187 – 193.
8. *Levchenko L. O.* Politychne nasylyya yak riznovyd tysku u vladnyh strukturah (Political violence as a form of pressure in government). *Naukovi pratsi Chornomorskogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly. Seriya : Politologiya*, 2008, vol. 79/66, pp. 18 – 21. Regime to access : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdu-pol_2008_79_66_5.pdf
9. *Litvinov A.* Paul Federn (K 125-letiyu so dnya rozhdeniya) (Paul Federn (To the 125-year from the birthday)). *Summa psichoanaliza*, vol. XIX, pp. 103 – 105. Regime to access : http://game.ru/book/psichoanaliz/amount_psy_19/_Сумма%20психоанализа.%20Антология.%20Том%2019.pdf
10. *Myers D. G.* *Sotsialnaya psichologiya* (Social psychology). St. Petersburg, 2000. 688 p.
11. *Nasilie i ego vliyanie na zdorovye. Doklad VOZ o situatsii v mire* (Violence and its impact on health. WHO report on the situation in the world). Moscow, 2003. 376 p.
12. *Reich W.* *Psichologiya mass i fashizm* (The mass psychology of fascism). St. Petersburg, Moscow, 1997. 380 p.
13. *Freud S.* *My i smert* (We and death). Regime to access : <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/397.pdf>
14. *Freud S.* *Po tu storonu prinzipa naslazhdeniya. Totem i tabu. «Ya» i «Ono»*. *Neudovletvorennost kulturoy* (Beyond the Pleasure Principle. Totem and Taboo. The Ego and the Id. Dissatisfaction by a culture). Kharkiv, Belgorod, 2012. 480 p.
15. *Fromm E.* *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* (The Anatomy of Human Destructiveness). Moscow, 1994. 447 p.
16. *Frustraziya* (Frustration). Regime to access : <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1075>

Балацька Олена Борисівна – кандидат політичних наук, доцент
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1
E-mail: balatskaya@ukr.net

Balatska Olena Borysivna – PhD in political science, associate professor
Lviv institute of banking the University of banking of the National Bank of Ukraine
Address: 1, Gogolja Sq., Starobilsk, 92703, Ukraine
E-mail: balatskaya@ukr.net